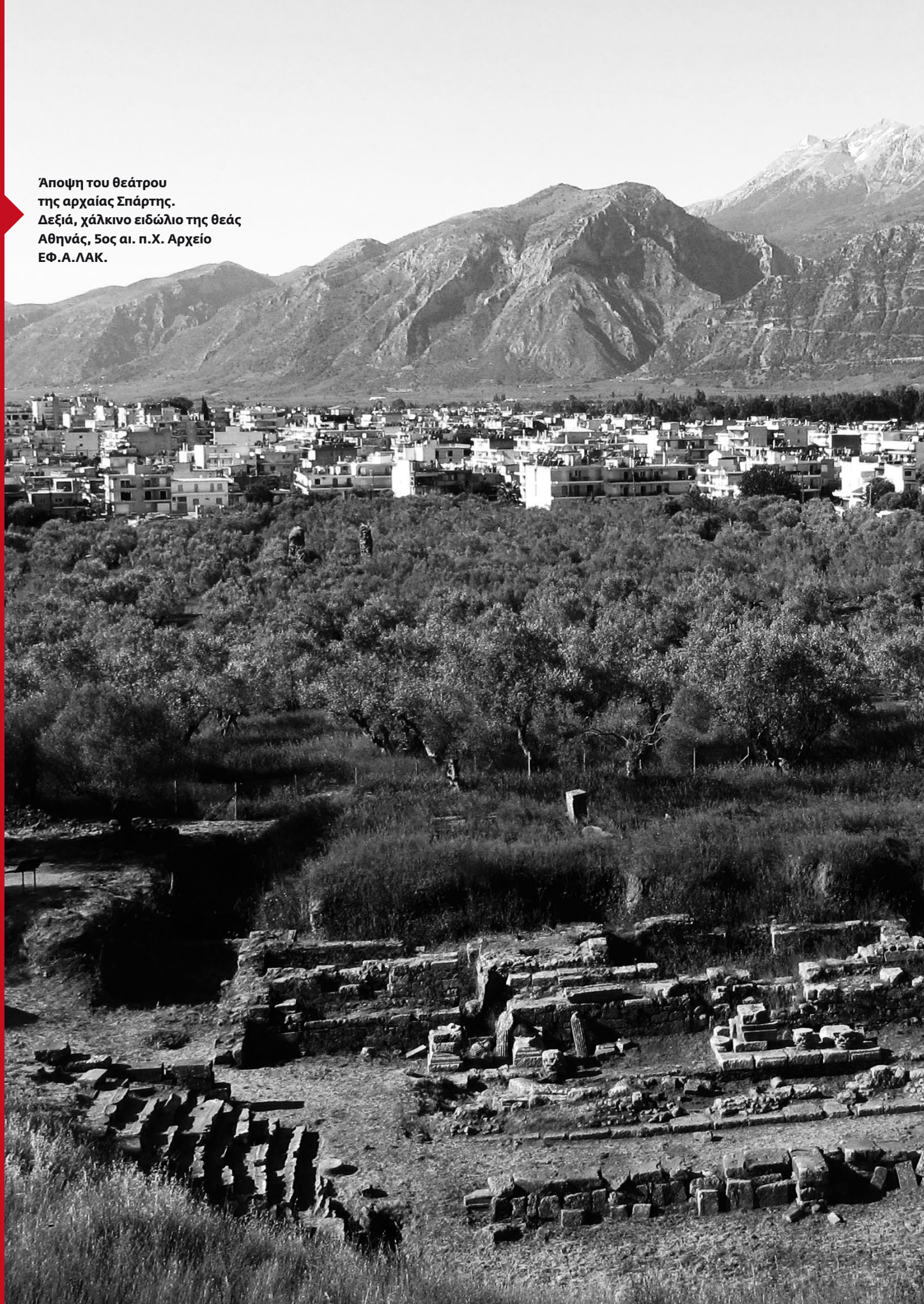

Άποψη του θεάτρου της αρχαίας Σπάρτης. Δεξιά, χάλκινο ειδώλιο της θεάς Αθηνάς, 5ος αι. π.Χ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.

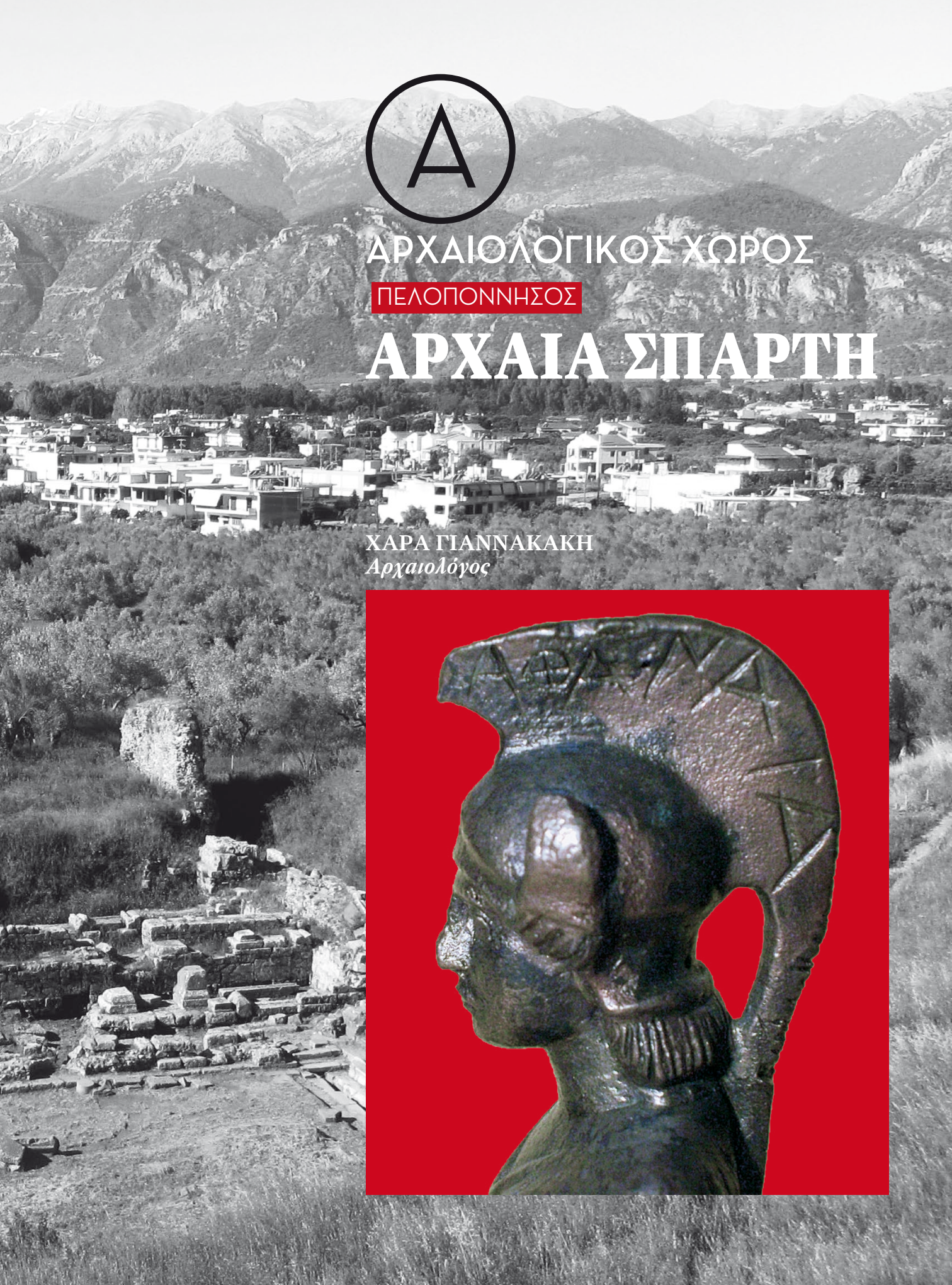

Α

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΣΠΑΡΤΗ

ΧΑΡΑ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ
Αρχαιολόγος

Χάρτης που απεικονίζει τη θέση της αρχαίας Σπάρτης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν η σύγχρονη πόλη της Σπάρτης ιδρύθηκε το 1834 με διάταγμα του βασιλιά Όθωνα, η ακρόπολη της αρχαίας περιώνυμης πόλης, με τις ήδη εντοπισμένες αρχαιότητες, αποτέλεσε το κέντρο νότια του οποίου χτίστηκε και αναπτύχθηκε η νέα Σπάρτη, κυριολεκτικά πάνω στα λείψανα της αρχαίας. Υπό το πνεύμα και του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, η προσπάθεια αναβίωσης του μεγαλείου μιας αρχαίας ελληνικής πόλης στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης του νέου ελληνικού κράτους αντανακλά όχι μόνο στην ίδια την ίδρυση της Σπάρτης αλλά και στο ιπποδάμειο ρυμοτομικό σχέδιο, στη νεοκλασική μορφολογία των δημόσιων κτηρίων της, ακόμα και στην επιλογή της θέσης της. Ωστόσο, η αρμονική συνύπαρξη της αρχαίας και της σύγχρονης Σπάρτης αποδείχτηκε δύσκολο στοίχημα στο πέρασμα του χρόνου, καθώς σε έναν τόπο μικρό, που φιλοξενεί ανθρώπινα έργα αιώνων, είναι αναπόφευκτη η σύγκρουση του νέου με το παλιό.

Κορωνίδα τόσο της αρχαίας όσο και της νέας πόλης αποτέλεσε ο αρχαιολογικός χώρος της ακρόπολης και της αγοράς της αρχαίας Σπάρτης, του διοικητικού και θρησκευτικού κέντρου της, όπου έχουν έρθει στο φως μνημεία αντιπροσωπευτικά της ιστορικής πορείας της αρχαίας πόλης, των αλλαγών και του χαρακτήρα της ανά εποχή. Τα κατάλοιπα αυτά τεκμηριώνουν τη συνεχή και συστηματική χρήση του χώρου από τους πρώιμους γεωμετρικούς μέχρι και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

Τα λείψανα της αρχαίας Σπάρτης προσέλκυσαν το ενδιαφέρον ξένων περιηγητών και ερευνητών ήδη από τον 15ο αιώνα. Ωστόσο, τον 18ο και τον 19ο αιώνα το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώθηκε συστηματικότερα και οδήγησε στην ταύτιση, την καταγραφή, την αποτύπωση, ακόμα και τη διερεύνηση αρχαίων θέσεων και μνημείων. Το 1875 ο Παναγιώτης Σταματάκης, ως απεσταλμένος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, προώθησε την απαλλοτρίωση του αρχαίου θεάτρου. Το λεγόμενο «Κυκλοτερές Οικοδόμημα», που βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αγοράς, είναι το πρώτο μνημείο που ανασκάφηκε συστηματικά το 1892 και δημοσιεύτηκε από τους αρχαιολόγους C. Waldstein και C.L. Meader της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή εργάστηκε συστηματικά στην ακρόπολη και την αγορά της Σπάρτης καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα[1]. Τη δεκαετία του '30 στην ακρόπολη εργάστηκαν ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου και ο Γεώργιος Σωτηρίου και, μετά τη διακοπή που επέφερε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, τα έτη 1960–1962 η έρευνα συνεχίστηκε με έξοδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπό την εποπτεία του Χρύσανθου Χρήστου, ο οποίος αποκάλυψε μνημειακό στωικό οικοδόμημα στην περιοχή της αγοράς. Στο θέατρο εργάστηκε το 1974 και ο Γ. Σταϊνχάουερ, ο οποίος ανέσκαψε μέρος του κοίλου του. Το 2007 ξεκίνησε το πενταετές πρόγραμμα έρευνας του θεάτρου, σε συνεργασία της (πρώην) Ε΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 5ης

Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή. Κατά τα έτη 2012 και 2013 εκπονήθηκε και εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο «Μελέτη αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης». Η εν λόγω μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και ανατέθηκε σε μελετητή από το μη Κερδοσκοπικό Σωματείο «Διάζωμα»[2].

Εργασίες προστασίας και ανάδειξης πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά συστηματικά και στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου το διάστημα 2011–2015, στο πλαίσιο του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης», το οποίο είχε ενταχθεί στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτικής Ελλάδας–Πελοποννήσου–Ιονίων Νήσων 2007–2013». Την υλοποίησή του ανέλαβε απολογιστικά και με αυτεπιστασία αρχικά η (πρώην) Ε΄ ΕΠΚΑ και ακολούθως η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Με την ολοκλήρωση του έργου, η πόλη της Σπάρτης απέκτησε έναν οργανωμένο και επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, με υποδομές εξυπηρέτησης για το κοινό, πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης, διαδρομές περιήγησης και πλατώματα ανάπαυσης και θέασης για τους επισκέπτες. Η ανάδειξη του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου της πόλης και η

1 Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου μετά τις εργασίες ανάδειξης. Η λήψη έγινε στο πλαίσιο του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης». Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ./Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.

02

2 Τα ερείπια της Σπάρτης και η ακρόπολη, όπως αποτυπώθηκαν το 1829 από τον G.A. Blouet σε χάρτη της γαλλικής Expédition.

3 Αποτύπωση του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος της αγοράς της αρχαίας Σπάρτης στην πρώτη δημοσίευσή του το 1893 (C. Waldstein, C.L. Meader).

4 Το Υστερορωμαϊκό Τείχος στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης. 3ος–4ος αι. μ.Χ.

δημιουργία διαδρομών περιήγησης που συνδέουν τα μνημεία του μεταξύ τους συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας για την αρχαία Σπάρτη, ενώ παράλληλα οργανώνουν αντιπροσωπευτικά και εύληπτα για τον επισκέπτη υποσύνολα που συντελούν στην προσέγγιση επιμέρους πτυχών της ζωής της αρχαίας, ρωμαϊκής και βυζαντινής πόλης.

Η ακρόπολη

Η ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης είναι ο ψηλότερος από τους ομαλούς λόφους στα βόρεια της πόλης. Πολύτιμη πηγή πληροφόρησης για την τοπογραφία της Σπάρτης, όχι μόνο των ρωμαϊκών αλλά και των κλασικών χρόνων, αποτελεί ο περιηγητής Παυσανίας που επισκέφτηκε την πόλη στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. Από τον περιηγητή, αλλά και από άλλες αρχαίες πηγές, πληροφορούμαστε πως στην ακρόπολη υπήρχε ένα από τα σημαντικότερα και πιο παλιά ιερά της Σπάρτης, το ιερό της Αθηνάς Πολιούχου ή Χαλκιοίκου. Ο Παυσανίας κοντά στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου συνάντησε και άλλους λατρευτικούς χώρους, το ιερό της Αθηνάς Εργάνης, ιερό προς τιμή των Μουσών, τους ναούς του Διός Κοσμητά και της Αρείας Αφροδίτης, όπως και στωικά οικοδομήματα, τον τάφο του μυθικού βασιλιά Τυνδάρεω, αγάλματα και αφιερώματα.

Η αγορά

Η έκταση που καταλάμβανε η αγορά της αρχαίας Σπάρτης τοποθετείται από τους περισσότερους μελετητές σε πλάτωμα στο λόφο του Παλαιοκάστρου, στα ανατολικά της ακρόπολης. Ο Θουκυδίδης στέκεται στην απουσία πολυτελών κτηρίων και ιερών από τη Σπάρτη του 5ου αιώνα π.Χ. και στην αναντιστοιχία της εικόνας της πόλης με τη δύναμη και το κλέος των Λακεδαιμονίων την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ιστορικός αναφέρει χαρακτηριστικά: «Λακεδαιμονίων γάρ εἰ ἡ πόλις ἐρημωθείη, λειφθείη δὲ τά τε ἱερὰ καὶ τῆς κατασκευῆς τὰ ἐδάφη, πολλήν ἂν οἶμαι ἀπιστίαν τῆς δυνάμεως προελθόντος πολλοῦ χρόνου τοῖς ἔπειτα πρὸς τὸ κλέος αὐτῶν εἶναι [...] οὔτε ξυνοικισθείσης πόλεως οὔτε ἱεροῖς καὶ κατασκευαῖς πολυτελέσι χρησαμένης [...]» (Θουκ. Ι.10.2). Ωστόσο, η αγορά του 2ου αιώνα μ.Χ., όπου είχαν συγκεντρωθεί οι διοικητικές και θρησκευτικές λειτουργίες της πόλης, εντυπωσίασε τον περιηγητή Παυσανία ο οποίος τη χαρακτηρίζει ως «θέας ἀξία» (Παυσ. ΙΙΙ.11.2) και μνημονεύει πλήθος ιερών, μνημείων, τάφων και δημοσίων κτηρίων που συνάντησε στην ευρύτερη περιοχή της. Μεταξύ άλλων αναφέρει την αίθουσα συνεδριάσεων της Γερουσίας, τα κτήρια των Εφόρων, τους ναούς του Καίσαρα και του Αυγούστου, τα ιερά της Γης, του Αγοραίου Δία και της Αγοραίας Αθηνάς, του Ξένιου Δία και της Ξενίας Αθηνάς, τον τάφο του Ορέστη, το κολοσσιαίο άγαλμα του Δήμου της Σπάρτης[3] και άγαλμα του Ερμή αγοραίου με τον Διόνυσο παιδί. Επίσης καταγράφει το Χορό, όπου τελούνταν οι Γυμνοπαιδιές προς τιμήν του Απόλλωνα, τη Σκιάδα, χώρο δημοσίων και μουσικών εκδηλώσεων, και το «περιφερές οικοδόμημα» με τα αγάλματα του Ολυμπίου Διός και της

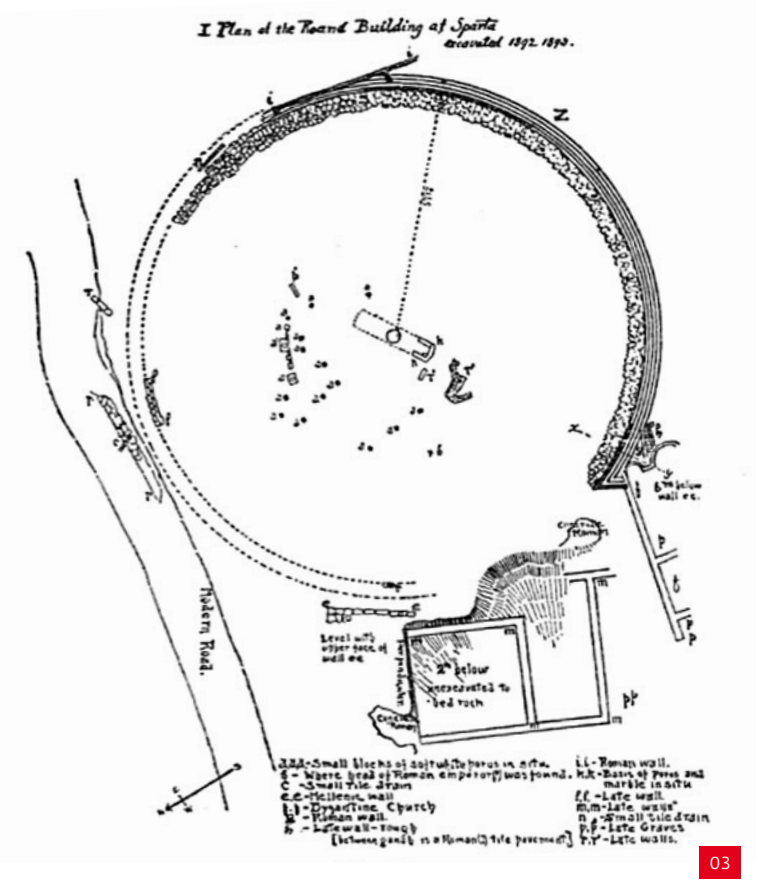

03

Ολυμπίας Αφροδίτης. Εντυπωσιάζεται ιδιαίτερα από το πολυτελές θέατρο και την Περσική Στοά, το πιο επιβλητικό από τα οικοδομήματα της αγοράς. Τα περισσότερα από τα μνημεία που συνάντησε ο Παυσανίας στην περιοχή της αγοράς χρονολογούνται στους αρχαϊκούς και ρωμαϊκούς χρόνους, εποχές ιδιαίτερης ακμής για τη Σπάρτη.

Σήμερα στο χώρο της ακρόπολης και της αγοράς είναι ορατά τα κατάλοιπα οικοδομημάτων που εξυπηρετούσαν ποικίλες χρήσεις και λειτουργίες στο πέρασμα των αιώνων. Πρόκειται για μνημεία της αρχαϊκής και κλασικής Σπάρτης, στωικά οικοδομήματα, δημόσια κτήρια και ιδιωτικές οικίες των ρωμαϊκών χρόνων, ναούς, δημόσια οικοδομήματα και οικίες των βυζαντινών χρόνων.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ

1.– *Υστερορωμαϊκό Τείχος*

Το Υστερορωμαϊκό Τείχος περιβάλλει το λόφο της ακρόπολης και του Παλαιοκάστρου και είναι το πρώτο μνημείο που συναντά ο επισκέπτης που εισέρχεται στον αρχαιολογικό χώρο από τη νότια είσοδο. Είναι γνωστό πως η Σπάρτη των κλασικών χρόνων δεν διέθετε τείχη. Τα πρώτα οχυρωματικά έργα και το τείχος που περιέβαλλε τις τέσσερις από τις πέντε κώμες που απάρτιζαν την αρχαία Σπάρτη[4] χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και στον 3ο αιώνα π.Χ., όταν η άλλοτε ένδοξη πόλη–κράτος είχε αρχίσει να εξασθενεί και να μπαίνει στο περιθώριο των εξελίξεων. Η ύστερη ρωμαϊκή οχύρωση πιθανότατα συσχετίζεται με τις

04

Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου. (Από τον οδηγό του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης». Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ./Αρχιτεκτονική, τοπογραφική αποτύπωση Γ. Μουργή, Γ. Γιαξόγλου.)

1 Υστερορωμαϊκό Τείχος
2 Ρωμαϊκή Στοά
3 Κυκλοτερές Οικοδόμημα
4 Βυζαντινός ναός στα δυτικά του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος
5 Στωικό Οικοδόμημα («Αγορά»)
6 Βασιλική «του Οσίου Νίκωνος»
7 Δίκογχο Οικοδόμημα
8 Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου
9 Αρχαϊκή Στοά
10 Το θέατρο της αρχαίας Σπάρτης

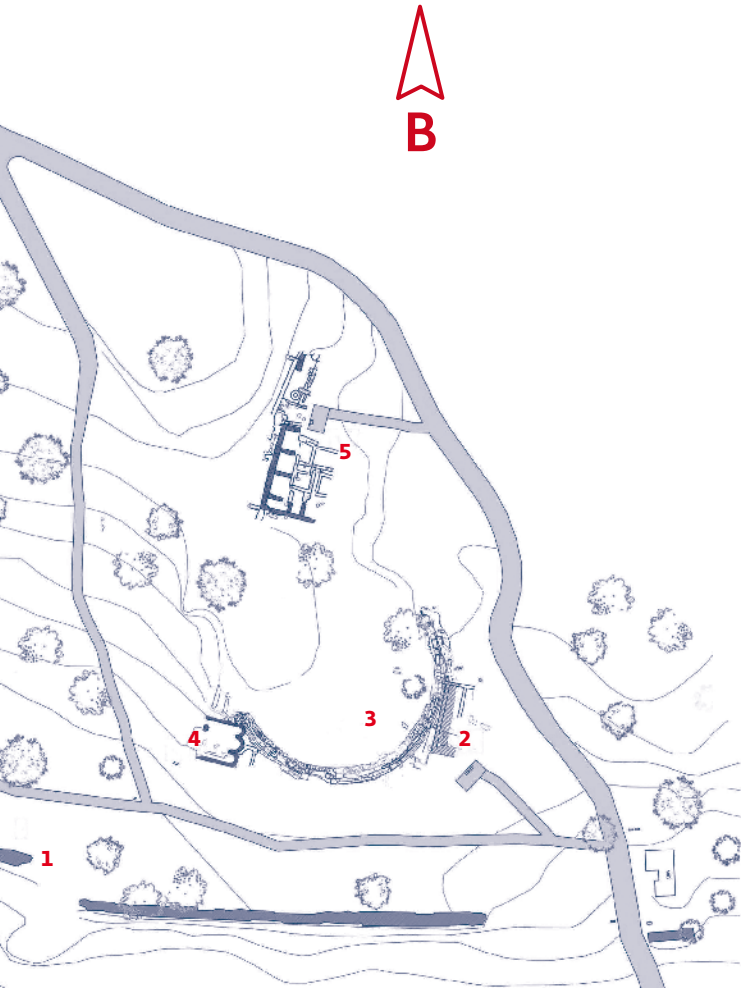

5 Ο δυτικός τοίχος της Ρωμαϊκής Στοάς στην αγορά της αρχαίας Σπάρτης.

επιδρομές των Ερούλων (267 μ.Χ.) και του Αλάριχου (396 μ.Χ.). Το τείχος είναι μια ισχυρή κατασκευή από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους αλλά και από μεγάλο αριθμό λιθοπλίνθων και αρχιτεκτονικών μελών από τα παλαιότερα οικοδομήματα της ακρόπολης και της αγοράς.

Μνημεία στην περιοχή της Αγοράς

2.– *Ρωμαϊκή Στοά*

Η Ρωμαϊκή Στοά βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του πλατώματος του Παλαιοκάστρου. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό οικοδόμημα του α΄ μισού του 2ου αιώνα μ.Χ. (125–150 μ.Χ.), που λειτουργούσε ως το νότιο όριο της αγοράς των ρωμαϊκών χρόνων.

Με τα δεδομένα που προέκυψαν από την αρχαιολογική έρευνα[5] το μνημείο αποκαθίσταται ως διώροφη στοά, πιθανού συνολικού μήκους 187,60 μ. και πλάτους 14,50 μ. και με προσανατολισμό Δ–Α. Η Ρωμαϊκή Στοά ήταν διώροφη στο μεγαλύτερο τμήμα της νότιας πρόσοψής της και μονώροφη στη βόρεια, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους από βορρά προς νότο. Δωρική κιονοστοιχία αναπτυσσόταν τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά, ενώ στο εσωτερικό της στοάς τοποθετείται κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού. Το δυτικό τμήμα της σχεδόν εφάπτεται με την ανατολική πλευρά του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος και το ανατολικό, όπου υπήρχε σειρά καμαροειδών δωματίων, εντοπίζεται βόρεια του Υστερορωμαϊκού Τείχους. Η διαφοροποίηση επιπέδων στα αποκαλυφθέντα τμήματα του οικοδομήματος οφείλεται στο ανάγλυφο του εδάφους της περιοχής.

Εντός της απαλλοτριωμένης έκτασης του αρχαιολογικού χώρου έχει αποκαλυφθεί η δυτική στενή πλευρά της στοάς, που είναι κατασκευασμένη από σειρές οπτοπλίνθων και στρώσεις ασβεστοκονιάματος και εδράζεται σε συμπαγή κρηπίδα από μικρούς λίθους και κονίαμα. Ο τοίχος αυτός πιθανόν αντιστοιχεί στον πρώτο όροφο του οικοδομήματος.

Η στοά, όπως τεκμηριώνεται ανασκαφικά, υπέστη πολλές επεμβάσεις και μετασκευές κατά τους βυζαντινούς χρόνους, από τον 12ο έως και τα μέσα του 14ου αιώνα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο για την τοπογραφία της ρωμαϊκής Σπάρτης και πιθανότατα σχετίζεται με τις μεγάλης έκτασης οικοδομικές επεμβάσεις και διαμορφώσεις που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της αγοράς στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., επί Γάιου Ιούλιου Ευρυκλή Ηρκλανού.

3.– *Κυκλοτερές Οικοδόμημα*

Το λεγόμενο Κυκλοτερές Οικοδόμημα δεσπόζει στο νοτιοανατολικό και χαμηλότερο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης, στην περιοχή που τοποθετείται η αγορά της πόλης. Ουσιαστικά πρόκειται για μία οριοθέτηση, ανάδειξη και

διαμόρφωση σε κυκλικό πλάτωμα ενός φυσικού χαμηλού λόφου, με την κατασκευή γύρω από αυτόν ενός ισχυρού ημικυκλικού αναλημματικού τοίχου, από τον οποίο προήλθε και η συμβατική ονομασία του μνημείου. Ο τοίχος αποτελείται από μία κρηπίδα τριών βαθμίδων πάνω στην οποία εδράζονται σειρές κροκαλοπαγών ορθοστατών μεγάλου μεγέθους, που εναλλάσσονται με λεπτότερες στρώσεις από μαρμάρινες λιθοπλίνθους. Ο στιβαρός καμπύλος τοίχος εσωτερικά συνίσταται κυρίως από μεγάλους ακατέργαστους λίθους. Στο δυτικό πέρας του γωνιάζει οργανικά με δεύτερο τοίχο παρόμοιας κατασκευής, στη θέση του οποίου ανεγέρθηκε ναός τον 10ο αιώνα μ.Χ. Σε επαφή σχεδόν με το ανατολικό τμήμα του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος, τον 2ο αιώνα μ.Χ. κατασκευάστηκε μνημειακή στοά, ενώ μεταξύ των δύο αυτών μνημείων έχει αποκαλυφθεί ισχυρή κατασκευή που συνίσταται από μικρούς αργούς λίθους και πλούσιο ασβεστοκονίαμα και εν μέρει υπόκειται της κρηπίδας του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος. Η επέμβαση αυτή, που σκοπό είχε να υποστυλώσει και να εξασφαλίσει τη στατικότητα του μνημείου, χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους, πριν από την ανέγερση της Ρωμαϊκής Στοάς.

Οι κατασκευές που υπήρχαν στην επιφάνεια του υψώματος σώζονται αποσπασματικά και σήμερα είναι καταχωμένες για λόγους προστασίας. Στον φυσικό βράχο έχουν αποκαλυφθεί κυκλικά λαξεύματα, τμήμα μαρμάρινης βάσης αγαλμάτων των ρωμαϊκών χρόνων και, στα βόρεια, 22 ορθογώνιοι λίθοι από πωρόλιθο, που διευθετούνται σε σχεδόν ομόκεντρα ημικύκλια. Τα λείψανα αυτά έχουν αποδοθεί σε διάφορες κατασκευές, όπως σε κυκλική πλακόστρωτη επιφάνεια με κιονοστοιχία, σε ξύλινο κωνικό στέγαστρο, ακόμα και σε κάποιας μορφής θέατρο.

06

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους το μνημείο πρέπει να απέκτησε πιο επιβλητική μορφή και να ενισχύθηκε στατικά και δομικά, όπως προκύπτει και από την κατασκευή της Ρωμαϊκής Στοάς και τις επεμβάσεις κυρίως στο ανατολικό τμήμα του.

Ευδιάκριτη οικιστική και ταφική δραστηριότητα προκύπτει από τα ανασκαφικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα και κατά τη Βυζαντινή περίοδο, και κυρίως κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, δηλαδή τον 10ο αιώνα. Η δραστηριότητα στο χώρο αυτό κατά τη συγκεκριμένη περίοδο θα μπορούσε να συσχετιστεί και με τον παρακείμενο βυζαντινό ναό.

Δεδομένο είναι πως το Κυκλοτερές Οικοδόμημα υπήρξε διαχρονικά τοπόσημο και σημείο αναφοράς για την πόλη της Σπάρτης. Η δεσπόζουσα θέση του στην είσοδο του διοικητικού και θρησκευτικού κέντρου της αρχαίας πόλης, το γεγονός ότι πρόκειται για μια λιτή και μνημειακή συνάμα κατασκευή που μπορούσε να προσαρμοστεί εύκολα στα πρότυπα και στην αισθητική της κάθε εποχής και η ισχυρή δομή του με τους ογκώδεις και ουσιαστικά αμετακίνητους λίθους, είναι

07

6 Το σημείο όπου ο αναλημματικός τοίχος του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος γωνιάζει με τοίχο παρόμοιας κατασκευής.

7 Το Κυκλοτερές Οικοδόμημα στην περιοχή της αγοράς της αρχαίας Σπάρτης μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

ορισμένοι από τους λόγους για τους οποίους το μνημείο ήταν σε λειτουργία από την εποχή της ίδρυσής του στην Αρχαϊκή περίοδο, μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους, αλλάζοντας χρήση και εξυπηρετώντας διαφορετικές ανάγκες ανά εποχή.

Αυτή ακριβώς η χρήση του για εκατοντάδες χρόνια δυσχεραίνει την ταύτισή του με κάποιο γνωστό από τις πηγές χώρο και τον προσδιορισμό του αρχικού του χαρακτήρα, καθώς συνεπάγεται επάλληλες μετασκευές, προσθήκες και διαμορφώσεις, που επέφεραν αλλαγές τόσο στο ίδιο όσο και στον περιβάλλοντα χώρο του. Από τις πολλές διαφορετικές προτάσεις ταύτισης[6] δημοφιλέστερες είναι αυτές που το συσχετίζουν με το Περιφερές Οικοδόμημα του Επιμενίδη, όπου βρίσκονταν τα αγάλματα του Ολυμπίου Διός και της Ολυμπίας Αφροδίτης (περίπου 600 π.Χ.) και με τη Σκιάδα, χώρο δημόσιων και μουσικών συγκεντρώσεων, έργο του Σαμιώτη Θεόδωρου (μέσα 6ου αι. π.Χ.).

Όπως αναφέρει ο Παυσανίας, τα εν λόγω μνημεία ήταν γειτονικά[7]. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το ένα αναφέρεται ως «Περιφερές», δηλαδή κυκλικό, και ότι και η ονομασία Σκιάς παραπέμπει σε περίκεντρο κτήριο με στέγαστρο τύπου «ομπρέλας»[8], είναι δελεαστική η ταύτιση του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος με ένα από τα δύο αυτά οικοδομήματα. Σε αυτή την περίπτωση ο τοίχος με τον οποίο γωνιάζει το μνημείο στα δυτικά του θα μπορούσε να ανήκει στο έτερο κυκλικό μνημείο.

8 Αεροφωτογραφία του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος πριν από τις εργασίες ανάδειξης. (Από τον οδηγό του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης». Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ./Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.)

09

10

12

9 Εσωτερική γωνία του Στωικού Οικοδομήματος με το χάλκινο άγαλμα στη θέση που βρέθηκε. *ΠΑΕ* 1964 (1966), πίν. 115.

10, 11 Χάλκινο εικονιστικό άγαλμα της αυτοκράτειρας Ιουλίας Ακυλίας Σεβήρας (220–222 μ.Χ.). Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

12 Το χέρι του αγάλματος στραμμένο προς τα πάνω. *ΠΑΕ* 1964 (1966), πίν. 113.

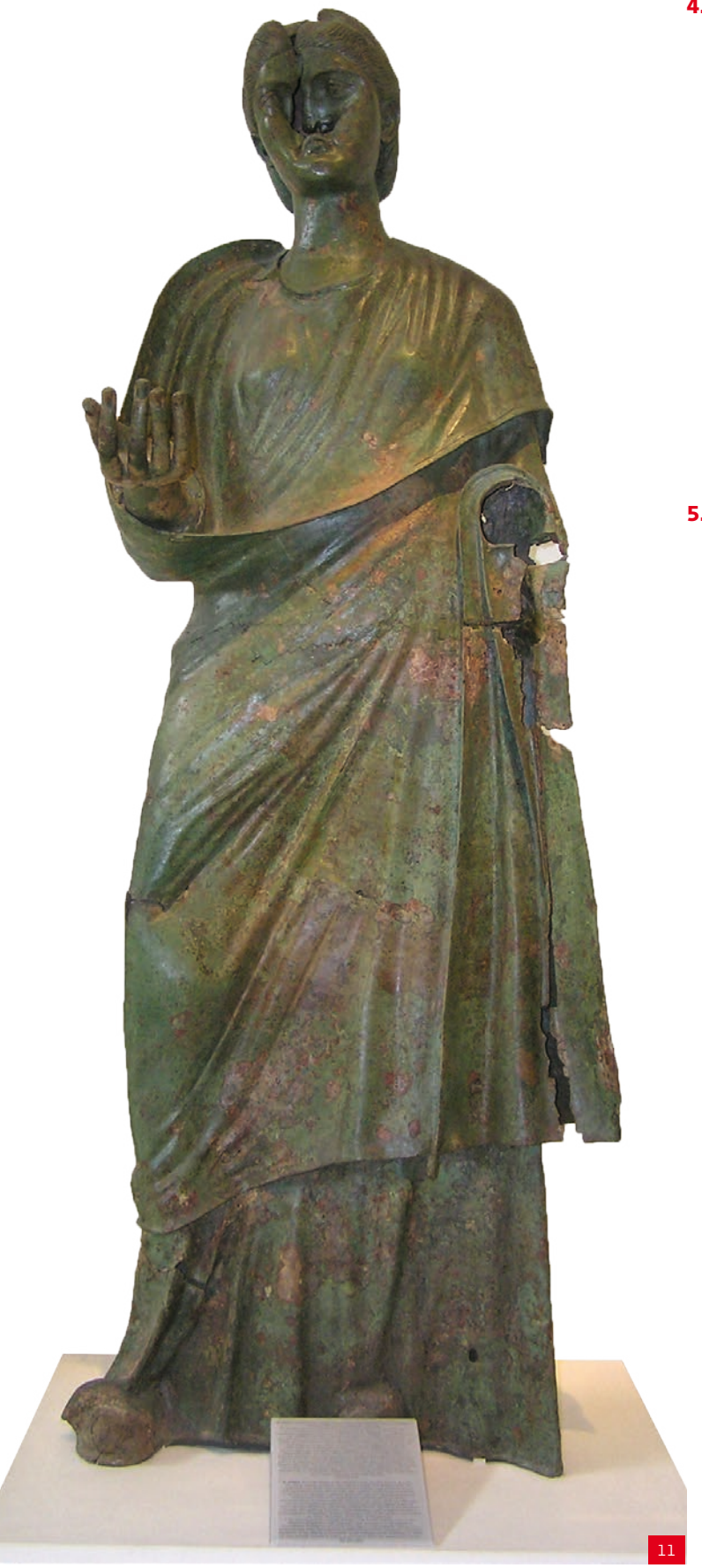

11

4.– *Βυζαντινός ναός στα δυτικά του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος*

Ο ναός οικοδομήθηκε κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους (10ος αι. μ.Χ.) στη θέση παλαιότερης, επίσης κυκλικής κατασκευής, που γώνιαζε οργανικά με το δυτικό πέρας του αναλημματικού τοίχου του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος.

Πρόκειται για κτίσμα σχεδόν τετράγωνης κάτοψης με τρεις καμπύλες εφαπτόμενες αψίδες στα ανατολικά και είσοδο στο μέσον του δυτικού τοίχου. Ο ναός έχει κατασκευαστεί από αργούς λίθους και κονίαμα, με θραύσματα οπτοπλίνθων στους αρμούς, ενώ έχει ενσωματώσει και πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τα αρχαία οικοδομήματα που προϋπήρχαν στη θέση. Στο εσωτερικό μέτωπο του βόρειου τοίχου του διακρίνονται εξίτηλα ίχνη γραπτού διακόσμου.

5.– *Στωικό Οικοδόμημα («Αγορά»)*

Βόρεια του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος έχει αποκαλυφθεί μνημειακό στωικό οικοδόμημα που στη βιβλιογραφία είναι γνωστό ως «Αγορά». Το μνημείο ανασκάφηκε στα μέσα της δεκαετίας του '60 από τον Χρύσανθο Χρήστου. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων στοά, της οποίας έχει ανασκαφεί μόνο η νοτιοδυτική εσωτερική γωνία. Οι τοίχοι της είναι κατασκευασμένοι κατά τον πολυγωνικό τρόπο δόμησης από μεγάλους πωρόλιθους, με εξαίρεση το ανώτερο τμήμα τους που είναι κατασκευασμένο από ασβεστόλιθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Από ασβεστόλιθους και κατά τον ίδιο τρόπο έχουν κατασκευαστεί και τα εγκάρσια προς τους τοίχους τοιχία, που διαμορφώνουν μικρούς χώρους στο εσωτερικό της στοάς.

Η στοά χωροθετείται στην έκταση όπου τοποθετείται η αγορά της πόλης. Λόγω της κατωφέρειας του παρακείμενου δυτικού λόφου, ήταν κατά πάσα πιθανότητα διώροφη στα νοτιοανατολικά και ισόγεια στα βορειοδυτικά, λειτουργώντας και ως ανάλημμα.

Στα ανατολικά και βόρεια του οικοδομήματος, έχουν αποκαλυφθεί θεμέλια οικιών και κατασκευές βυζαντινών χρόνων. Προσθήκες και επισκευές υπέστη και το ίδιο το στωικό οικοδόμημα κατά τη Βυζαντινή περίοδο.

Ο ανασκαφέας χρονολογεί την κατασκευή της στοάς στον 4ο ή 3ο αιώνα π.Χ. και θεωρεί πως υπέστη μετασκευή κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Πληθώρα στοιχείων πιστοποιούν τη λειτουργία και τη χρήση του κτηρίου έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Στην εσωτερική γωνία της στοάς, κάτω από στρώμα καταστροφής με έντονα κατάλοιπα καύσης, βρέθηκε το εικονιστικό άγαλμα της αυτοκράτειρας Ιουλίας Ακυλίας Σεβήρας (220–222 μ.Χ.), συζύγου του αυτοκράτορα Ελαγαβάλου, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. κατ. Χ 23321). Η αυτοκράτειρα, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο, στέκεται κατ' ενώπιον

13

13 Το Στωικό Οικοδόμημα της αγοράς και οι βυζαντινές κατασκευές στα ανατολικά του.

14 Κεφαλή του αγάλματος της Ιουλίας Σεβήρας. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

15 Το Δίκογχο Οικοδόμημα των πρώιμων βυζαντινών χρόνων στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης.

14

και με το σωζόμενο δεξί χέρι προτεταμένο. Αυτό που προκαλεί ακόμη και σήμερα εντύπωση στο θεατή είναι οι εκτεταμένες κακώσεις και παραμορφώσεις που έχει υποστεί το χάλκινο άγαλμα, οι οποίες του προσδίδουν μια παράξενη, σχεδόν μακάβρια όψη. Ο ανασκαφέας απέδωσε την κατάστασή του σε *damnatio memoriae*, δηλαδή σε καταδίκη της εικονιζόμενης αυτοκράτειρας σε αιώνια λήθη, μέσω της κακοποίησης της εικόνας της. Με αφετηρία αυτή την άποψη η μορφή έχει ταυτιστεί με γυναίκες της δυναστείας των Σεβήρων που υπέστησαν τη συγκεκριμένη ποινή, όπως με τη μητέρα του αυτοκράτορα Αλέξανδρου Σεβήρου, Ιουλία Μαμαία, την επίσης σύζυγο του Ελαγαβάλου Άννια Φαυστίνα και την Πλαυτίλλα, σύζυγο του Καρακάλλα. Ωστόσο, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα πορίσματα της έρευνας, οι παραμορφώσεις οφείλονται πιθανότατα στα οικοδομικά υλικά που καταπλάκωσαν το άγαλμα στο σημείο όπου στεκόταν, όταν το κτήριο κατέρρευσε ύστερα από πυρκαγιά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με λεπτομέρειες στην απόδοση της μορφής, όπως το χτένισμα και τα ατομικά χαρακτηριστικά του προσώπου, τη συσχετίζουν με την Ιουλία Ακυλία, η οποία δεν είναι γνωστό ότι είχε καταδικαστεί σε *damnatio memoriae*.

Η μερική ανασκαφική διερεύνηση του οικοδομήματος δεν παρέχει στους ερευνητές επαρκή στοιχεία για την ταύτισή του με κάποιο συγκεκριμένο μνημείο. Δημοφιλής είναι η άποψη πως πρόκειται για την Περσική Στοά, οικοδόμημα που εντυπωσίασε

15

τον περιηγητή Παυσανία κατά την επίσκεψή του στην αγορά της Σπάρτης τον 2ο αιώνα μ.Χ. Στην Περσική Στοά, που κατασκευάστηκε από λάφυρα των Περσικών Πολέμων, τη στέγη στήριζαν, αντί κιόνων, αγάλματα Περσών αιχμαλώτων πάνω σε βάθρα. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη η μνημειακή στοά αποτελούσε τμήμα ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος από διώροφες στοές, που όριζαν το χώρο της αγοράς στα νοτιοδυτικά.

Μνημεία στην περιοχή της ακρόπολης

6.– *Βασιλική «του Οσίου Νίκωνος»*

Ανεβαίνοντας το πλακόστρωτο μονοπάτι που οδηγεί από την περιοχή της αγοράς στην ακρόπολη, ο επισκέπτης συναντάει στα αριστερά του ένα εντυπωσιακό συγκρότημα των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, που έχει στο κέντρο του τρίκλιτη βασιλική με τρεις τρίπλευρες αψίδες στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Τα κλίτη χωρίζονταν από κίονες τοποθετημένους πάνω σε υψηλά βάθρα.

Η βασιλική έχει τριμερές Ιερό Βήμα, το οποίο προεξέχει ελαφρώς στα πλάγια. Στη μεσαία αψίδα διαμορφώνεται ημικυκλικό σύνθρονο, για να κάθονται κατά τη διάρκεια των ακολουθιών ο επίσκοπος και οι ιερείς, και μεταξύ του συνθρόνου και του τοίχου της αψίδας *κύκλιο*, δηλαδή διάδρομος για τη διευκόλυνση της κίνησης του κλήρου στο Ιερό Βήμα κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας.

Για την ανοικοδόμηση του μνημείου δεν υπάρχουν ακόμη ασφαλή συμπεράσματα, ενώ η χρονολόγησή του κυμαίνεται από το β΄ μισό του 6ου αιώνα έως και τον 7ο αιώνα. Μεταγενέστερες προσθήκες αποτελούν πιθανότατα το βόρειο διαμέρισμα και τα προσαρτημένα στη νότια και δυτική πλευρά κλιμακοστάσια. Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους προστίθενται στα δυτικά σταυρόσχημο οικοδόμημα και επίμηκες κτίσμα.

Αρχικά το μνημείο είχε ταυτιστεί με το ναό του Σωτήρα που, σύμφωνα με τα κείμενα του Βίου και της Διαθήκης του Οσίου Νίκωνα του «Μετανοείτε», έκτισε ο ίδιος ο όσιος στα τέλη του 10ου αιώνα. Σήμερα, θεωρείται ότι πρόκειται για τον καθεδρικό ναό της Λακεδαιμονίας.

7.– *Δίκογχο Οικοδόμημα*

Το Δίκογχο Οικοδόμημα έχει αποκαλυφθεί στο ανατολικό τμήμα του λόφου της ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης, σε έκταση μεταξύ του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου και της βασιλικής «του Οσίου Νίκωνος». Πρόκειται για μνημειακό κτίσμα διαστάσεων 31x14,50 μ. Η αρχική κατασκευή συνίσταται σε έναν μεγάλο κεντρικό ορθογώνιο χώρο που πλαισιώνεται στα ανατολικά και τα δυτικά από δύο μικρότερα δωμάτια, με ημικυκλική κόγχη στον βόρειο τοίχο τους. Για την κατασκευή του κτηρίου έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι, λιθόπλινθοι, οπτόπλινθοι, κεραμίδια και μεγάλος αριθμός

16 Η βασιλική «του Οσίου Νίκωνος» στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης.

17 Ενεπίγραφη αναθηματική στήλη, γνωστή ως «στήλη του Αναξίβιου», μέσα 6ου αι. π.Χ. Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.

18 Τα κατάλοιπα του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου.

19, 20 Χάλκινο ειδώλιο της θεάς Αθηνάς, 5ος αι. π.Χ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.

17

μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από παλαιότερα κτίσματα της ακρόπολης, ανάμεσά τους και επιγραφές.

Στο πέρασμα του χρόνου το οικοδόμημα υπέστη πολλές επισκευές, μετασκευές και προσθήκες καθώς βρισκόταν σε χρήση από τους πρώιμους βυζαντινούς μέχρι και τους μεσοβυζαντινούς τουλάχιστον χρόνους. Το γεγονός ότι έχει κατασκευαστεί πάνω στο βόρειο τμήμα του κοίλου του θεάτρου τοποθετεί την κατασκευή του μετά τον 4ο αιώνα μ.Χ., δηλαδή μετά την τελευταία περίοδο λειτουργίας του θεάτρου. Πιθανόν η λειτουργία του οικοδομήματος, σε κάποια φάση, να σχετίζεται με την παρακείμενη βασιλική «του Οσίου Νίκωνος».

8.– *Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου*

Τα κατάλοιπα του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου, του μακροβιότερου και πιο σημαντικού ιερού που μαρτυρείται στην περιοχή της ακρόπολης και της αγοράς της αρχαίας Σπάρτης, σώζονται στην κορυφή του λόφου της ακρόπολης, πάνω από το κοίλο του θεάτρου, και ήρθαν στο φως στις αρχές του 20ού αιώνα από τη σκαπάνη της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Η σύνδεσή του με τον μυθικό βασιλιά Τυνδάρεω, πατέρα της ωραίας Ελένης και των Διοσκούρων, και με το νομοθέτη Λυκούργο είναι δηλωτική της παλαιότητας του ιερού. Η λατρεία της Αθηνάς στο χώρο της ακρόπολης τεκμηριώνεται από τον 8ο αιώνα π.Χ., όταν το ιερό της και ο λόφος της ακρόπολης υπάγονταν στην Πιτάνη, μία από τις τέσσερις γειτονικές κώμες που συγκροτούσαν την αρχαία Σπάρτη. Αργότερα η Αθηνά της ακρόπολης αναδείχθηκε σε πολιούχο θεά. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν τη θεά ως «Πολιούχο» και ως «Χαλκίοικο». Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, το όνομα Χαλκίοικος οφείλεται στην επένδυση των εσωτερικών τοίχων του ναού με φύλλα χαλκού που έφεραν μυθολογικές παραστάσεις, τις οποίες περιγράφει ο περιηγητής Παυσανίας. Τόσο η χάλκινη διακόσμηση του ναού όσο και το χάλκινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς ήταν έργα του Σπαρτιάτη καλλιτέχνη Γιτιάδα, ο οποίος ανακαίνισε το ιερό, πιθανότατα κατά τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ.

Στον 6ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται ένα χαρακτηριστικό ανάθημα που βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης (αρ. ευρ. Μ.Σ. 1030). Πρόκειται για ανάγλυφη αναθηματική στήλη με ιστάμενη γυναικεία μορφή, γνωστή ως «στήλη του Αναξίβιου». Σε αυτήν απεικονίζεται η λακωνική εκδοχή του αρχαϊκού τύπου της Κόρης. Η μορφή στέκεται σε κατατομή στραμμένη προς τα αριστερά και κρατάει με το αριστερό χέρι καρπό και με το δεξί άνθος λωτού, προσφορές στη θεά. Κατά μήκος της αριστερής πλευράς της στήλης αναγράφεται το όνομα του αναθέτη, ΓΑΝΑΧΙΒΙΟΣ (Αναξίβιος). Οι στιβαρές αναλογίες και το λιτό αλλά συνάμα ξεκάθαρο πλάσιμο της μορφής, η αδρά κατεργασμένη στήλη, ακόμα και το μικρό σχετικά μέγεθός της (ύψος 58,2

18

εκ., πλάτος 29 εκ., πάχος 14 εκ.) συνιστούν ένα έργο τυπικό του λακωνικού εργαστηρίου λιθογλυπτικής, απηχώντας την τάση για περιορισμό της πολυτέλειας στον σπαρτιατικό βίο, η οποία παρατηρείται από την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο.

Ο 5ος αιώνας π.Χ. αποτελεί περίοδο ακμής για το ιερό, όπως προκύπτει και από το είδος και την αυξημένη ποσότητα των αναθημάτων του, κυρίως των χάλκινων αντικειμένων. Αντιπροσωπευτικά είναι τα διαφόρων τύπων χάλκινα ειδώλια που απεικονίζουν την ίδια τη θεά. Σε ένα από αυτά, χρονολογούμενο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., η Αθηνά απεικονίζεται φορώντας δωρικό πέπλο και με πλήρη πολεμική εξάρτυση (αρ. ευρ. Μ.Σ. 3240). Η μορφή στέκεται όρθια, στηρίζεται στο δεξί της πόδι και έχει ελαφρά λυγισμένο το αριστερό. Στο ελλιπές σήμερα δεξί χέρι κρατούσε δόρυ και στο αριστερό ασπίδα, από την οποία σώζεται μόνο το *όχανο*, η ταινία για τη στήριξή της. Χαρακτηριστική του ειδωλίου είναι η δωρική επιγραφή

19

20

ΑΘΑΝΑΙΑ[Ι] που διατρέχει το ψηλό λοφίο του κράνους, δηλώνοντας τη θεότητα για την οποία προορίζεται το ανάθημα.

Μια μεγάλη ομάδα αναθημάτων από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου αποτελούν οι δεκάδες χάλκινοι και πήλινοι αναθηματικοί κώδωνες, που στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ. Ορισμένοι χάλκινοι κώδωνες ήταν ενεπίγραφοι και έφεραν το όνομα της θεάς και του αναθέτη. Τέτοιου είδους αναθήματα έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά της Σπάρτης και του ελλαδικού χώρου, ωστόσο η αφιέρωσή τους στην πολιούχο θεά της Σπάρτης σχετίζεται πιθανότατα με τον μαγικό και αποτροπαϊκό χαρακτήρα που τους απέδιδαν. Ο ευδιάκριτος ήχος τους έδινε το σήμα για την προστασία της πόλης, αλλά προφύλασσε και τον αναθέτη, άντρα ή γυναίκα, από το κακό.

Η λατρεία στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου ήταν στενά συνδεδεμένη και με τη δημόσια και στρατιωτική ζωή της πόλης. Το τέμενος της πολιούχου θεάς ήταν ο τόπος συγκέντρωσης των στρατεύσιμων ανδρών και ο τελικός προορισμός της πομπής των νεαρών ενόπλων Σπαρτιατών, ενώ επιλεγόταν και για την προβολή επιτυχιών, όχι μόνο στη μάχη αλλά και στα διάφορα αγωνίσματα. Χαρακτηριστικά ως προς τα παραπάνω είναι κάποια αναθήματα που βρέθηκαν στο χώρο και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, όπως τμήμα αναθηματικής ασπίδας, ενεπίγραφη μικρογραφία θώρακα, αγγείο με τη μορφή μικροσκοπικού κράνους, ειδώλιο οπλίτη, ενεπίγραφοι υστεροαρχαϊκοί μαρμάρινοι αλτήρες κ.ά.

Η περίφημη στήλη του Δαμώνονα (αρ. ευρ. Μ.Σ. 440), που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., αποτελεί μια μοναδική μαρτυρία για τους ιππικούς αγώνες που λάμβαναν χώρα στη Σπάρτη και σκιαγραφεί το πορτρέτο ενός εύπορου Σπαρτιάτη και ιδιοκτήτη αλόγων. Ο Δαμώνων, πολύ περήφανος για τα επιτεύγματά του, αψήφησε κατά κάποιον τρόπο τους περιορισμούς που επικρατούσαν στη Σπάρτη σχετικά με την προβολή πλούτου και επιτυχιών και αφιέρωσε στη θεά Αθηνά μια στήλη που απαριθμεί μεγάλο αριθμό ιππικών και αθλητικών αγώνων που κέρδισε ο ίδιος και ο γιος του Ενυμακρατίδας εντός της σπαρτιατικής επικράτειας. Την επιγραφή επιστέφει το ανάγλυφο ενός τεθρίππου, καθώς η στήλη αφορά κυρίως σε επιτυχίες του αναθέτη σε ιππικούς αγώνες,

21

καταγράφοντας 43 νίκες με τέθριππο άρμα και 21 νίκες σε ιπποδρομίες.

Στην περιοχή του ιερού βρέθηκε και ένα μοναδικό και εμβληματικό έργο της λακωνικής γλυπτικής, ο μαρμάρινος κορμός οπλίτη, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Σπάρτης (αρ. κατ. Μ.Σ. 3365) και είναι γνωστός ως «Λεωνίδας» (480–470 π.Χ.). Το εξαιρετικής τέχνης γλυπτό είναι ελλιπές, καθώς σώζεται ο κορμός, χωρίς τα χέρια, και η κεφαλή της μορφής. Το γυμνό σώμα του οπλίτη έχει αποδοθεί με ιδιαίτερη ζωντάνια και πλαστικότητα, κλίνει προς τα εμπρός και συστρέφεται ελαφρώς προς τα αριστερά, σφύζοντας από εσωτερική ζωή και ένταση. Ο άντρας φοράει κράνος με ψηλό λοφίο και παραγναθίδες σε σχήμα κεφαλών κριών, ενώ τα ένθετα από άλλο υλικό μάτια δεν σώζονται. Το «παγωμένο», αρχαϊκού τύπου χαμόγελο ενισχύει την εικόνα απειλής και αποφασιστικότητας που αποπνέει η μορφή. Ο άντρας αποδίδεται με επιμελημένη γενειάδα αλλά ξυρισμένο μουστάκι, σύμφωνα δηλαδή με τις επιταγές των Εφόρων, «[…] κείρεσθαι τὸν μύστακα καὶ προσέχειν τοῖς νόμοις […]» (Πλουτ., *Κλεομένης*, 9). Το γλυπτό, κατασκευασμένο από παριανό μάρμαρο, εντάσσεται τεχνοτροπικά στον αυστηρό ρυθμό και πιθανότατα είναι έργο Λάκωνα καλλιτέχνη. Έχει ταυτιστεί με το βασιλιά της Σπάρτης Λεωνίδα που έπεσε στις Θερμοπύλες, ενώ κατά ορισμένους μελετητές πιθανόν να αποτελούσε μέρος ενός πολεμικού γλυπτικού συμπλέγματος που είχε ανατεθεί στο ιερό της Αθηνάς.

Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου έχει συνδεθεί και με δραματικές στιγμές της σπαρτιατικής ιστορίας, καθώς εκεί ζήτησε καταφύγιο ο νικητής της μάχης των Πλαταιών (479 π.Χ.) Παυσανίας, όταν κατηγορήθηκε από τους Εφόρους για μηδισμό και προδοσία και καταδιώχθηκε. Σύμφωνα με τον ιστορικό Θουκυδίδη, οι Έφοροι, αφού αφαίρεσαν τη στέγη του οικήματος στο οποίο είχε καταφύγει, τον εγκλώβισαν και τον άφησαν να πεθάνει, σύροντάς τον εκτός του ιερού περιβόλου λίγο πριν αφήσει την τελευταία του πνοή για να μη μολυνθεί ο χώρος (Θουκ. Ι.134).

Στους ρωμαϊκούς χρόνους η λατρεία της Αθηνάς Χαλκιοίκου επισκιάστηκε από τη δημοφιλέστερη λατρεία στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Το ιερό εγκαταλείφθηκε μαζί με τα άλλα οικοδομήματα της ακρόπολης κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ. και στη θέση του χτίστηκαν οικίες. Στην αδιάλειπτη χρήση του χώρου μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους και, συνακόλουθα, στη χρήση λίθων από τα παλαιότερα οικοδομήματα ως οικοδομικού υλικού, οφείλεται και η επιβίωση λιγοστών αρχιτεκτονικών λειψάνων από το, ούτως ή άλλως, λιτό λατρευτικό σύνολο. Μόλις το 1931, και ενώ ήταν ήδη γνωστή η θέση του ιερού της Αθηνάς και είχε προηγηθεί μερική ανασκαφική του διερεύνηση, στο σημείο κατασκευάστηκε η δεξαμενή ύδρευσης της σύγχρονης πόλης, συμβάλλοντας στην περαιτέρω διατάραξη του χώρου. Έτσι, σήμερα σώζονται ο νότιος

22

21 Κορμός οπλίτη. Το γλυπτό είναι γνωστό ως «Λεωνίδας», 480–470 π.Χ. Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.

22 Η στήλη του Δαμώνονα, β΄ μισό 5ου αι. π.Χ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ./Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.

23

τοίχος του, που συνίσταται από αδρά κατεργασμένους κροκαλοπαγείς λίθους μεγάλων διαστάσεων και τμήματα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου, με τους οποίους γώνιαζε.

9.– *Αρχαϊκή Στοά*

Μεταξύ του νότιου τοίχου του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου και του αρχαίου θεάτρου σώζονται τα λείψανα στοάς η οποία αποκαλύφθηκε και διερευνήθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής τα έτη 1924–1925. Η στοά έχει κατεύθυνση Α–Δ και είναι παράλληλη με τον νότιο τοίχο του ιερού της Αθηνάς. Από το μνημείο, που σώζεται σε μήκος 11 μ., διατηρούνται τμήμα του βόρειου και του δυτικού τοίχου, με τοιχοποιία από μεγάλους ακατέργαστους λίθους.

Πέντε πώρινες βάσεις κιόνων ορίζουν το μνημείο στο νότιο τμήμα του. Στην άνω επιφάνεια των βάσεων διαμορφώνεται ρηχή κοιλότητα, πιθανόν για την υποδοχή μικρής βάσης, η οποία θα στήριζε ξύλινο κίονα. Στα νότια της στοάς σώζονται λείψανα ρωμαϊκού οικοδομήματος, τμήμα του οποίου τέμνει κάθετα τον βόρειο τοίχο της.

Σύμφωνα με τον Παυσανία, στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. πραγματοποιήθηκαν σημαντικές εργασίες στο χώρο του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου, όπως και η φιλοτέχνηση του χάλκινου αγάλματος της θεάς από τον Σπαρτιάτη γλύπτη Γιτιάδα. Με αυτές τις εργασίες είναι πιθανό να σχετίζεται και η ανέγερση της στοάς που ταυτίζεται ίσως με εκείνη που αναφέρει ο περιηγητής, νότια του ιερού. Στο ιερό της Αθηνάς Εργάνης αποδίδονται τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν από τους Βρετανούς ανασκαφείς νοτιοδυτικά της στοάς, τα οποία σήμερα δεν είναι ορατά.

24

23 Λεπτομέρεια του νότιου τοίχου του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου.

24 Χάλκινος ενεπίγραφος αναθηματικός κώδωνας. 5ος αι. π.Χ. Σύμφωνα με την επιγραφή πρόκειται για ανάθημα του Εμπεδοκλή στη θεά Αθηνά: ΑΘΑΝΑΙΑΝΕΘΕΚΕΝΕΜΠΕΔΟΚΛΕΕΣΑΝΕΘΕΚΕ Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.

25

25 Το θέατρο της αρχαίας Σπάρτης.

26 Ζωγραφική αναπαράσταση του θεάτρου. Πίνακας: Γ. Γιαννακάκης.

26

10.– *Το θέατρο της αρχαίας Σπάρτης*

Το ρωμαϊκό θέατρο της αρχαίας Σπάρτης βρίσκεται στη νότια κλιτύ του λόφου της ακρόπολης και έχει νότιο προσανατολισμό, προς την κοιλάδα του Ευρώτα και την πόλη. Η βασική πρόσβαση στο χώρο γίνεται από τα ανατολικά και για να φτάσει κανείς πρέπει να περάσει νότια από το Κυκλοτερές Οικοδόμημα και να κινηθεί προς τα δυτικά, παράλληλα με το νότιο τμήμα του Υστερορωμαϊκού Τείχους.

Η ύπαρξη θεάτρου στην πόλη της Σπάρτης μαρτυρείται στους αρχαίους συγγραφείς ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. και συνδέεται άμεσα με την τέλεση λατρευτικών εορτών, όπως οι Γυμνοπαιδιές. Εν τούτοις, από την αρχαιολογική έρευνα δεν έχει επιβεβαιωθεί ότι το θέατρο των κλασικών χρόνων είχε ιδρυθεί στην ίδια θέση με αυτό που αντικρίζει ο σημερινός επισκέπτης.

Η κατασκευή του θεάτρου χρονολογείται στη μετάβαση από την Ύστερη Ελληνιστική στην Πρώιμη Ρωμαϊκή εποχή, πιθανότατα στο 30–20 π.Χ., και μάλιστα έχει συνδεθεί με την ηγεμονία του Γάιου Ιούλιου Ευρυκλή, φίλου του νικητή στη ναυμαχία του Ακτίου, αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου. Το θέατρο της Σπάρτης ξεχωρίζει για το μέγεθός του, καθώς και για την ποιότητα και την πολυτέλεια της κατασκευής του, που αντανακλάται στη χρήση εγχώριου λευκού μαρμάρου.

Το κυρίως θέατρο διέθετε δέκα κλίμακες και εννέα κερκίδες και το επιθέατρο δεκαεπτά κλίμακες με δεκαέξι κερκίδες, ενώ, κατά πάσα πιθανότητα, είχε προβλεφθεί και η κατασκευή δεύτερου διαζώματος και επιθεάτρου. Υπολογίζεται ότι στο τεράστιο αυτό οικοδόμημα μπορούσαν να συγκεντρωθούν περίπου 17.000 θεατές. Στο κατώτερο τμήμα του κοίλου υπήρχε σειρά από πολυθέσιους πάγκους με ερεισίνωτο, η προεδρία.

Το θέατρο, με διάμετρο κοίλου 141 μ., ήταν ένα από τα μεγαλύτερα στον ελλαδικό χώρο και διέθετε μεγάλη σκηνή, προσκήνιο και πεταλοειδή ορχήστρα. Για τη διαμόρφωση των δύο ακριανών πτερύγων του κοίλου είχαν κατασκευαστεί τεράστιοι αναλημματικοί τοίχοι, που συνιστούν σπουδαίο τεχνικό επίτευγμα. Ένα ακόμη αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του είναι η λειτουργία ξύλινης κινητής σκηνής, που προϋπήρχε του μαρμάρινου κοίλου. Η ξύλινη σκηνή μετακινούνταν με ρόδες κατά μήκος τριπλού λίθινου διαδρόμου για να φυλαχθεί σε ένα κτήριο στη δυτική πάροδο, τη σκηνοθήκη. Η χρήση κινητής σκηνικής κατασκευής υποδηλώνει την ανάγκη για ύπαρξη ελεύθερου χώρου, πιθανότατα διότι το θέατρο λειτουργούσε και ως τόπος δημόσιων συναθροίσεων και πάνδημων λατρευτικών εορτών με χορούς και αγωνίσματα.

Στο τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ. το θέατρο απέκτησε σταθερή μνημειώδη μαρμάρινη σκηνή κορινθιακού ρυθμού, η ανέγερση της οποίας χρηματοδοτήθηκε από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό. Μετά την κατασκευή της λίθινης σκηνής, στη θέση της σκηνοθήκης κατασκευάστηκε μια μακρόστενη δεξαμενή με πεταλόσχημες απολήξεις στις δύο στενές πλευρές (*νυμφαίο*). Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο θέατρο της Σπάρτης και στην περιοχή του νυμφαίου βρέθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από γλυπτά, κυρίως των αυτοκρατορικών χρόνων, όπως κορμός αγάλματος

27 Η ενεπίγραφη πρόσοψη του ανατολικού αναλήμματος του θεάτρου.

28 Γλυπτό αγριόχοιρου από το θέατρο της αρχαίας Σπάρτης. Ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ./Φωτ.: Β. Γεωργιάδης.

27

στον τύπο του Απόλλωνα Λυκείου, εικονιστικές κεφαλές των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, ακέφαλο άγαλμα ιέρειας, ερμαϊκές στήλες με τη μορφή Ηρακλή κ.ά. Στο μουσείο της Σπάρτης εκτίθεται το γλυπτό ενός αγριόχοιρου (αρ. ευρ. Μ.Σ. 3367 και 5195) που επίσης βρέθηκε το 1927 στην περιοχή του νυμφαίου και χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Ο αγριόχοιρος έχει αποδοθεί από σκουρόχρωμο γκριζογάλανο μάρμαρο με ζωντάνια και ρεαλισμό, καθώς τρέχει με ανασηκωμένο το κεφάλι και τα πόδια τεντωμένα. Εντυπωσιακή είναι η λεπτομερέστατη, σχεδόν διακοσμητική, απόδοση του τριχώματος και της χαίτης του. Το φυσιοκρατικό κεφάλι με τους χαυλιόδοντες και το μισάνοιχτο στόμα προσθέτουν μια τρομακτική όψη στο ζώο.

Η μαρμάρινη πρόσοψη του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου, στην οποία καταγράφονται κατάλογοι των Σπαρτιατών κρατικών αξιωματούχων του 2ου αιώνα μ.Χ. και cursus honorum, αποτελεί ένα σπάνιο στην Ελλάδα ενεπίγραφο μνημείο.

Το θέατρο λειτούργησε με κάποιες μετατροπές και επισκευές έως τα τέλη του 3ου–αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ., όταν ανεγέρθηκε το Υστερορωμαϊκό Τείχος που περιέβαλλε την ακρόπολη της Σπάρτης, ενσωματώνοντας τον δυτικό τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος. Στην κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό μέλη από την πρόσοψη της σκηνής και τους αναλημματικούς τοίχους των παρόδων.

Ύστερα από μια περίοδο εγκατάλειψης στο χώρο διαπιστώνεται βυζαντινή εγκατάσταση με τρεις τουλάχιστον περιόδους χρήσης, από τον 10ο έως τον 14ο αιώνα. Ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή των κατοικιών του βυζαντινού οικισμού, που κατέλαβε όλο το κοίλο, χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά και λειτουργικά στοιχεία του θεάτρου (μαρμάρινα εδώλια, πώρινες υποβάσεις).

Το 1834, η ίδρυση της νέας πόλης οδήγησε σε νέα φάση καταστροφής του θεάτρου καθώς το μνημείο λεηλατήθηκε προκειμένου να χρησιμοποιηθούν οι λίθοι του ως οικοδομικό υλικό για την ανέγερση της νεότερης Σπάρτης.

Η ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης υπήρξε για αιώνες η καρδιά μιας ένδοξης και μοναδικής πόλης, μαρτυρώντας την αδιάλειπτη ιστορική και πολιτιστική της συνέχεια και την πορεία της από την ακμή προς τη λήθη. Τα υλικά κατάλοιπα της Σπάρτης, εμψυχωμένα από τα έργα και τις ιστορίες απλών ανθρώπων και γενναίων ανδρών που έζησαν στον τόπο, καθιστούν την περιήγηση στον πρόσφατα αναμορφωμένο και κατά τον Παυσανία «θέας ἄξιον» αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης μια ανεπανάληπτη αισθητική και εκπαιδευτική εμπειρία.

28

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Την πρώτη δεκαετία του 2ου αιώνα διερευνήθηκαν η Ρωμαϊκή Στοά, το Υστερορωμαϊκό Τείχος, το αρχαίο θέατρο και το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου (R. Traquair και G. Dickins). Κατά τα έτη 1924–1928 η έρευνα στην ακρόπολη συνεχίστηκε με τον εντοπισμό στοάς και ρωμαϊκού οικοδομήματος νότια των καταλοίπων του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου και ξεκίνησε η συστηματική αποκάλυψη του θεάτρου (A.M. Woodward, M. Hobling).Το διάστημα 1989–1994 διενεργήθηκαν διερευνητικές τομές στα λείψανα της Ρωμαϊκής Στοάς, στο ανατολικό τμήμα του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος και στο θέατρο (G. Waywell και J. Wilkes).

2 Τη μελέτη ανάδειξης του αρχαίου θεάτρου εκπόνησε ο αρχιτέκτονας–αναστηλωτής Γ. Ορεστίδης.

3 «[...] ἀνάκειται δὲ καὶ Δήμου τοῦ σπαρτιατῶν ἀνδριὰς μεγέθει μέγας [...]» (Παυσ. III.11.10).

4 Πρόκειται για τις Λίμνες, την Πιτάνη, τη Μεσόα και την Κυνόσουρα. Οι Αμύκλες, η πέμπτη και πιο απομακρυσμένη κώμη, προσαρτήθηκαν στη Σπάρτη τον 8ο αιώνα π.Χ.

5 Το μνημείο ερευνήθηκε από τους G.B. Waywell και J.J. Wilkes της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής το διάστημα 1989–1991.

6 Το μνημείο έχει ταυτιστεί με το ιερό της Γης, με το Χορό, όπου τελούνταν οι Γυμνοπαιδιές προς τιμήν του Απόλλωνα, με το χώρο όπου βρισκόταν ο κολοσσικός ανδριάντας του Δήμου της Σπάρτης, ακόμα και με ταφικά μνημεία, του Βρασίδα, του Κλεομένη Γ' ή του Νάβιδος.

7 «Πρὸς δὲ τῇ σκιάδι οἰκοδόμημά ἐστι περιφερές» (Παυσ. III.12.11).

8 Επίσης κυκλικό οικοδόμημα ήταν η Θόλος ή Σκιάς της αγοράς των Αθηνών (5ος αι. π.Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Cartledge P., *Sparta and Laconia. A regional history 1300–363 BC*, London 1979.

Dickins G., «Laconia. Excavations at Sparta, 1907. The Hieron of Athena Chalkioikos», *BSA* 13 (1906–07), σ. 137–154.

Dickins G., «Laconia. Excavations at Sparta, 1908. The Hieron of Athena Chalkioikos», *BSA* 14 (1907–08), σ. 142-146.

Ζαββού Ε. / Θέμος Α. / Μαλτέζου Α. / Γιαννακάκη Χ., *Σπάρτη. Αρχαιολογικός – Τουριστικός Οδηγός*, Σπάρτη 2006.

Greco E. / Βασιλογάμβρου Α. / Voza O., «Για μια νέα αποτύπωση του "Κυκλοτερούς Κτηρίου" στην Ακρόπολη της Σπάρτης», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* LXXXVII, σειρά III, 9, τόμ. II, 2009, σ. 1163–1166.

Greco E. / Voza O., «For a reconstruction of the Round Building at Sparta as the Skias», στο Κ. Ζάμπας / Β. Λαμπρινουδάκης / Ε. Σημαντώνη–Μπουρνιά / A. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον Μανόλη Κορρέ*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2016, σ. 343–350.

Hodkinson S., *Ιδιοκτησία και πλούτος στη Σπάρτη της κλασικής εποχής*, Αθήνα 2004.

Καραπαναγιώτου Α.Β., «Αγαλμάτιο Αθηνάς», στο Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αθήνα – Σπάρτη*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 213.

Κουρίνου Ε., *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της πόλεως*, Horos, Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη αρ. 3, Αθήνα 2000.

Kourinou–Pikoula E., «The bronze portrait statue NM 23321 from Sparta», *BSA* 96 (2001), σ. 425–429.

Κουρίνου–Πίκουλα Ε., «Άγαλμα οπλίτη, γνωστό ως «"Λεωνίδας"», στο Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αθήνα – Σπάρτη*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 223.

Lamb W., «Sparta. Bronzes from the Acropolis, 1924–1927», *BSA* 28 (1926–27), σ. 83-95.

Ορεστίδης Γ., «Μελέτη αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης. Από τη νέα τεκμηρίωση και αποτύπωση στη νέα αναπαράσταση και πρόταση αναστήλωσης του κοίλου», *Πρακτικά 4ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Αναστηλώσεων, ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη, 26–28 Νοεμβρίου 2015*, τεύχος περιλήψεων, σ. 145–147.

Παπαχατζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά – Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976.

Traquair R., «Laconia. Excavations at Sparta, 1906. The Roman Stoa and the Later Fortifications», *BSA* 12 (1905–06), σ. 415–430.

Τσούλη Μ., «Ανάγλυφη αναθηματική στήλη με παράσταση ιστάμενης γυναικείας μορφής», στο Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αθήνα – Σπάρτη*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 98.

Τσούλη Μ. / Γιαννακάκη Χ. / Βλάχου Α. / Μέξια Α. / Φλώρου Μ., *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη 2015.

Villing A., «For whom did the Bell Toll in Ancient Greece? Archaic and Classical Greek Bells at Sparta and Beyond», *BSA* 97 (2002), σ. 223–295.

Waldstein C. / Meader C.L., «Reports on excavations at Sparta in 1893», *AJA* 8 (1893), σ. 410–428.

Waldstein C., «The Circular Building of Sparta», *AJA* 9 (1894), σ. 545–546.

Waywell G.B. / Wilkes J.J., «Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988–91, Part 2», *BSA* 89 (1994), σ. 377–432.

Waywell G.B. / Wilkes J.J., «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary report», *BSA* 90 (1995), σ. 435–460.

Waywell G.B. / Wilkes J.J., «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1995–8: Preliminary report», *BSA* 94 (1999), σ. 437–455.

Waywell G.B., «Sparta and its Topography», *BICS* 43 (1999–2000), σ. 1–26.

Waywell G.B., «Σπάρτη. Η ακρόπολη της Σπάρτης», στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σ. 526–530.

Woodward A.M., «Excavations at Sparta, 1924–25. The Acropolis», *BSA* 26 (1923–25), σ. 240–276.

Woodward A.M., «Excavations at Sparta. The Acropolis, 1926-27», *BSA* 28 (1926–27), σ. 37–48.

Χρήστου Χ., «Ανασκαφή Ακροπόλεως Σπάρτης», *ΠΑΕ* 1964 (1966), σ. 102–120.

Χρήστου Χ., «Ανασκαφές Σπάρτης», *ΠΑΕ* 1965 (1967), σ. 97–98.